

INLEIDING: EEN BEKNOPTE SCHETS VAN DE PRESENTIETHEORIE

LIJDEN AAN SOCIALE OVERBODIGHEID

Van sommige mensen is het leven kapot. Ze zijn geïsoleerd, eenzaam en voelen zich verscheurd. Sociaal zijn ze overbodig. Anderen kijken hen met de nek aan, hebben hen opgegeven of komen misschien plichtmatig een keertje kijken. Allereerst ten behoeve van deze mensen zijn de presentiebenadering en de presentietheorie ontwikkeld: om hen draait het allemaal. De presentietheorie is ontstaan op basis van professioneel pastoraal werk in achterbuurten maar blijft daartoe niet beperkt. Er bestaat een verband tussen sociale overbodigheid en armoede, maar die overbodigheid is geen exclusief achterstandsprobleem, net zomin als present-zijn noodzakelijkerwijs pastoraal is. Ook meer welgestelden kunnen onder zulke gevoelens van overbodigheid lijden en zo ook mensen die leven temidden van veel anderen, bijvoorbeeld in instellingen voor psychiatrisch zieken en mensen met een verstandelijke beperking, in asielzoekerscentra, in verzorgings- en verpleeghuizen. Materieel worden zij misschien redelijk verzorgd maar toch kwijnen ze vaak weg, want in hun verhaal, leed en leven stellen anderen nauwelijks enig belang. Mogelijk kan de presentiebenadering voor al deze mensen iets betekenen.

PROFESSIELE RESPONSEN OP SOCIALE OVERBODIGHEID, WAARONDER PRESENTIEBENADERINGEN

Niet dat de presentiebenadering het enig mogelijke professionele antwoord is op de problemen die met sociale overbodigheid gepaard gaan. Hulpverleningsinstanties en zorginstellingen doen er, met meer of minder succes, van alles aan. Soms lukt het deze mensen te bereiken en op een deelgebied iets te verhelpen. Vaak ook niet. De problemen van sociaal overbodige mensen zijn namelijk in hoge mate niet verhelpbaar. De betreffende mensen zijn chronisch ziek, hun partner of kinderen zijn overleden of het contact is verbroken, ze zijn verstandelijk of sociaal niet erg getalenteerd, of ongeneeslijk verslaafd aan drank of drugs. Een andere dan de gebruikelijke aanpak van de hulpverleningsinstanties en in de zorgsector is ontwikkeld door diverse beoefenaars van presentie: in het gewone pastoraat en het diaconale werk, in ziekenhuizen en gevangenissen, maar ook in het opbouwwerk, in de jeugdhulpverlening, de kinderbescherming en voogdij, in de humanistiek, in de GGZ, psychiatrie en de rehabilitatiebeweging, in het maatschappelijk werk, de verpleging, in *home based care*-projecten voor hiv/aids-patiënten en speeltuinwerk en de maatschappelijke opvang. Behalve onder beroepskrachten vinden we presentiebeoefenaren onder vrijwill-

ligers als buddy's, maatjes, vrienden(dienst), weekendpleegouders, gevangenisbezoekers, et cetera. Presentie-beoefenaren vormen een marginale beweging, de hoofdstroom in de sector zorg, welzijn, pastoraat en dienstverlening heeft over het algemeen nog weinig boodschap aan deze aanpak. Andries Baart is dus niet de uitvinder van de presentiebenadering – wel heeft hij deze tot een theorie uitgewerkt, er de grondslagen van aangegeven en professionele competenties van deze benadering gesystematiseerd. Baarts presentietheorie wortelt in dit brede spectrum van zojuist opgesomde werksoorten, wordt daar besproken en inmiddels ook toegepast.

HET KARAKTERISTIEKE VAN DE PRESENTIEBENADERING

Karakteristiek voor de presentiebenadering is: er zijn voor de ander, alles draait om de goede en nabije relatie (veel meer dan om het kost wat kost wegpoetsen van problemen), om zorg, om de waardigheid van de ander, om de basale act van erkennen, zodat de ander – hoe gek, hoe anders ook – voluit in tel is, om wederzijdsheid (van hartelijkheid tot strijd), om alledaagse werkvormen, om verhalen, om nauwgezette afstemming op de leefwereld, om de wil de ander uit te graven, het beste van zijn of haar mogelijkheden waar te laten worden en niemand ooit af te schrijven (ook als zo ongeveer alles aan hem of haar niet meer deugen wil), om een soort voorzichtige traagheid en een zogeheten 'latende modus' van werken die ruimte geeft aan wat zich niet maken of afdwingen laat.

De presentietheorie heeft verre gaande consequenties en is radicaal, niet in het minst voor de beoefenaar zelf. Wie het pad van de presentie gaat, is tamelijk weerloos en moet moedig zijn. Zo iemand brengt zichzelf volledig in het geding. Intens deelhebben aan alledaagsheid, dat is wat de presentiebeoefenaar doet. Hij of zij doet, op een vriendachtige manier, heel gewone dingen. Van koffie leuten tot mee-eten, van knikkeren en voetballen tot samen een potje janken om wat niet lukken wil, van meegaan naar de Sociale Dienst tot jarenlang trouw elke dinsdag even langskomen. In die concreetheid zit het. Daarin moet *het* gebeuren en daarin gebeurt *het* ook: verbondenheid, het onopgeefbare trefwoord van menselijkheid. Professionals blijven daarbij gewoonlijk uit de buurt, in taal en werkvormen, in het ritme van werken én ruimtelijk. (Waar ben je als beroepskracht eigenlijk de

hele dag?) Bovendien is de betekenisverlening van hun handelen gefixeerd op een deelgebied van het alledaagse: enkel de problemen. De presentiebeoefenaar daarentegen heeft een uiterste sensitiviteit ontwikkeld voor de veelzijdige invlechting in het alledaagse en op het openen van de potenties ervan.

Aan de reacties op de presentietheorie is eveneens iets af te lezen over wat er karakteristiek voor is. Bij het presenteren van (tussentijdse) onderzoeksbevindingen kreeg de presentietheorie bijval, maar wekte ook onbegrip en zelfs irritatie. De bijval bestaat erin dat heel wat professionals er kennelijk naar verlangen om meer presentie in hun werk te doen. Het misverstand is dat presentie zo iets is als empathie, onpolitiek gekleef, als passiviteit, als het *simpele* gedoe van een goede buur. Irritant vinden sommigen het dat de presentietheorie zich kritisch verhoudt tot de *main stream*. Voor wie met overtuiging in de gebruikelijke manier van doen staat, is de presentiebenadering soms zeer moeilijk te begrijpen. Men vindt haar dan te vaag en kan nauwelijks zien om welke waarden of om welk praktisch goed het daar draait. Dat de presentiebeoefening zich onttrekt aan de bureaucratische logica en haaks staat op een cultuur van bedrijfsmatig gemodelleerde maakbaarheid, maakt het er niet beter op.

DE PRESENTIETHEORIE ALS INTERVENTIEKRITIEK

Nog een manier om het eigene van de presentietheorie te typeren, is door deze te omschrijven als interventiekritiek. Gewoonlijk zet men present-zijn af tegen absent-zijn, afwezig zijn, ontbreken. Een studie over presentie lijkt in dat licht vooral betrekking te hebben op de wil of de techniek om aanwezig te zijn, te zorgen dat je niet ontbreekt noch de boot mist. We zetten presentie af tegen een subtiele, complexe en hypermoderne vorm van absentie, namelijk interventie. Interventie is de organisatorische grondvorm van vrijwel alle hulp, dienst en zorg in onze samenleving, en vaak ook van pastoraat: planmatig, gecalculeerd, methodisch, efficiënt, doelgericht, probleemoplossend. De afschuwelijke ontdekking is dat hoewel er voor armen – *the least, last, lost and latest*, zoals Gandhi ze noemt – in onze samenleving van alles en nog wat heet te zijn, dit 'interventio-nistisch georganiseerde aanbod' in het aanvoelen van wie teruggeworpen is op zichzelf veel te vaak innerlijk leeg en ontoegankelijk is. De substantie van aandachtige

betrokkenheid is eruit vervluchtigd, of erger: er abusievelijk uit weg georganiseerd. Het probleem is lang niet steeds dat er in absolute zin te weinig voor de 'armen', marginalen en andere chaoten zou zijn. Die lezing van het achterstandsprobleem is, hoewel algemeen, te eenvoudig en vooral onbruikbaar ouderwets. Wie de onderliggende paradox van 'afwezigheid in overvloed' niet goed onderkent, loopt een gereede kans ongewild méér van hetzelfde te bepleiten: verlating en verwaarlozing in een comfortabel jasje. Het is een onthutsende ontdekking: hoewel het armen en marginalen ontegenzeggelijk aan het nodige ontbreekt, is het probleem toch opvallend vaak dat het pastoraat net als het bestaande sociaal-cultureel werk en ook de huidige zorg-, dienst- en hulpverlening, met zijn hoofd bij heel wat anders zit dan bij de mens voor zijn neus die hulp, steun of bijstand zoekt. En die dus aangewezen is op een ander, hartelijk mens. Het gaat daarbij om de levenskwaliteit van buurtbewoners maar ook om de zinvolheid en de arbeidsvreugde van mensgerichte beroepsbeoefenaren: individueel of persoonlijk kunnen ze nauwelijks iets tegen het doorgesloten interventionisme ondernemen. Interventies wortelen in zogeheten 'diagnoses', een Grieks en samengesteld woord. 'Dia' betekent in dergelijke samenstellingen meestal 'ergens doorheen' en de stam 'gnos' is te vertalen met kennen of begrijpen. Diagnostiek is dan de leer van de borende blik. Dat noemen we gewoonlijk kennen of begrijpen: het niet houden bij de verschijnselen *zoals ze verschijnen*, maar er doorheen kijken in de veronderstelling dat achter of onder de bedrieglijke verschijningsvorm de ware werkelijkheid ligt. Begrijpen in het kader van interventies – binnen of buiten het pastoraat – is zo'n grijpen *over de dingen*, de gebeurtenissen, de verhalen en de mensen heen. In de presentiebenadering is aandacht een kernwoord. Daarin gaat het ook om 'ergens je hoofd bij houden', zoals we daarnet zeiden, een bewuste gespannenheid naar iets. Maar in de presentiebenadering wordt niet gedacht *over* iemand maar *aan* iemand. Dat is letterlijk en ruimtelijk: je heel dicht naar iemand toe spannen, aan hem komen, beroeren; het gaat om de uitgaande beweging naar de ander toe, tot aan hem. Aandacht zoekt niet naar iets diepers, maar houdt zich in zodra ze raakt aan de ander. In dat aan-denken voegt de presentiebeoefenaar zich naar wat hij of zij aantreft: voegt zich in taal, tijd, ritme, et cetera. Dat is wat we presentiebeoefenaren zien doen: denken aan de ander, vast, meer nog een relatie aangaan dan handelend

optreden tegen een probleem. *En pas in die hechte verbondenheid toont zich wat er gedaan kan of gelaten moet worden, daar en zo vindt men de coördinaten van het samenhandelen.* Deze benadering druist op zo ongeveer alle punten van belang in tegen wat gebruikelijk is en toch blijkt uit Baarts onderzoek dat ze hooggevalueerde effecten sorteert.

DE PRESENTIETHEORIE ALS MEER DAN EEN METHODIEK

De presentietheorie bevat een verfijnd uitgewerkte methodiek, maar wordt misverstaan als alleen dát centraal staat. De presentietheorie is niet alleen een bepaalde manier van doen, maar omvat ook een sterke en uitgewerkte basisfilosofie. Deze basisfilosofie staat in het teken van een culturele (tegen) beweging met een kenmerkende kritiek op de macht en op in zichzelf gekeerde institutionele overlevingsdrift. Vervolgens is er een (wijsgerige of theologische) antropologie met krachtige noties als 'menselijke waardigheid' en het belang om sociaal opgenomen te zijn. Verder is er een specifieke uitleg van maatschappelijke problemen, namelijk gezien vanuit de slachtoffers en degenen die eronder lijden, benoemd als het participatief-experientele discours. Dan is er de radicale toewending naar het lijden en de wil het daarbij uit te houden. Tot slot is er de volgehouden poging om zo nauwgezet mogelijk aan te sluiten bij de leefwereld van de ander als ander.

METHODISCHE KENMERKEN VAN DE PRESENTIEBENADERING

De presentiemethodiek is, anders dan men wel denkt, een welgeordend, goed omschreven en professioneel te bedrijven geheel en geen samenraapseltje dat alleen door onnavolgbare charismatici gepraktiseerd kan worden. Het eerste methodische kenmerk betreft beweging, plaats en tijd. De presentiebeoefenaar is dikwijls 'niet onder dak', dat wil zeggen: werkt niet vanuit een pandje of bureau. Het geldt ook in overdrachtelijke zin: het werk is niet onder de theoretische, theologische, ideologische pannen. De presentiebeoefenaar leidt een zwerfend bestaan, werkt vanaf de stoep. De daarbij aansluitende *basisbeweging* is: naar de ander toe in plaats van omgekeerd ('u moet naar mij toe komen'). De presentiebeoefenaar is *ongehaast* en houdt zich vrijelijk op in het leefmilieu van de betrokkenen, is gemakkelijk *aan te*

klampen. Het *ritme van werken* is afgestemd op het leefritme van de anderen: soms is dat traag, soms buiten loketuren, soms razendsnel en urgent, soms repetitief en iteratief, vaak instabiel en redelijk onvoorspelbaar. Bovendien hebben presentiebeoefenaars in de regel *langdurige* contacten.

Het tweede methodische kenmerk gaat over ruimte en begrenzing. De presentiebeoefenaar is niet louter *aanspreekbaar* op één type probleem of hulpvraag. Openheid, domeinoverschrijding, brede inzetbaarheid, doen wat de hand vindt te doen: dat zijn trefwoorden. Een ander: gespecialiseerd in het ongespecialiseerde, en dat is (vergeleken met het reguliere welzijnswerk) hoogst bijzonder. De betrokkenen hoeven de aandacht en hartelijkheid van de presentiebeoefenaar *niet te verdienen*, ze zijn ook niet aan (formele) voorwaarden gebonden en kunnen het trouwens ook niet gemakkelijk verbruiken. De presentiebeoefenaar *is er onvoorwaardelijk*. Het valt op dat presentiebeoefenaars vaak met opvallend *grote eenheden* werken: hele families, straten, geschiedenissen, probleemcomplexen, verhaalvertakkingen enzovoort. Alles behalve verkokerd! Daarbij behoort het kenmerk dat er zo veel mogelijk gewerkt wordt met de zaken, de verhalen en de sociale structuren *zoals ze zich voordoen* (organiciteit).

Het derde methodische kenmerk heet 'aansluiting'. Er wordt aangesloten bij de *leefwereld en levensloop* van de betrokkenen. De presentiebeoefenaar *deelt in het leven* van de betrokkenen. Bovendien staat niet de *jacht op problemen* voorop, maar het vinden van een bevredigende verhouding tot het leven. Deze verworteling in het geleefde leven mondt uit in een ander kenmerk: de presentiebeoefening oogt vaak heel alledaags, bedient zich ook van *alledaagse* omgangs- en werkvormen, werkplekken en werkrollen, van gewone taal, kleine, doodgewone aanleidingen en aangrijpingspunten. Geen zware hulpverlenende gesprekken, maar met elkaar optrekken en daar doorheen ernstige zaken aansnijden: afgrijpselijke kindermishandeling ter sprake krijgen onder een patatje. De *omgang* van presentiebeoefenaar en de ander (pastorant, cliënt) is dikwijls heel *hartelijk en informeel*: men kent elkaar en deelt een geschiedenis. Trouw is een trefwoord, net als de beeldspraak van de familiale betrekking.

Methodisch kenmerk vier is afstemming en openheid. De presentiebenadering loopt niet over van door anderen uitgebroede *bedoelingen*. Doelen liggen niet vast, zeker niet tevoren; we spreken eerder van een *doelrich-*

ting. De presentiebeoefenaar heeft een *open agenda* die de ander mag invullen; vaak letterlijk! *Open is ook de benadering* van de anderen: niet weten, je laten verrassen, je oordeel en handelen opschorten, de geleefde betekenis van het leven goed tot je door laten dringen (dus jezelf openstellen). De *sturing van het werk* is dus ook problematisch: reflectief, zonder vaste patronen, zonder een legitimatie vooraf, zonder veilige regels of een beschermende professionele status. Je moet het toch vooral van jezelf hebben (introspectie). Ten slotte is ook het *profiel van de werker* vaak laag, open, flexibel, zonder te verdoezelen wie hij/zij is, waarvoor hij/zij staat en wat zijn of haar verantwoordelijkheden zijn. Het vijfde methodische kenmerk heeft betrekking op betekenis. Vanwege deze kenmerken is de presentiebenadering bijzonder, zij het niet exclusief, *geëigend* waar contact gezocht wordt met mensen in de marge van onze samenleving, met moeilijk bereikbare, chaotisch en teruggetrokken levende mensen bij wie zich de problemen opstapelen. Daarmee is tevens gezegd dat het onjuist is om de presentiebeoefening eenzijdig te associëren met armoede. Het blijkt vooral betekenisvol voor mensen die maatschappelijk uitgestoten, *sociaal overbodig* heten, wier verhaal, leed, leven anderen nauwelijks interesseert en die gemist kunnen worden als kiespijn. Juist die mensen worden door presentiebeoefenaars uitgekozen, gevonden, gesterkt, opgenomen in een sociaal weefsel, erkend.

Andries Baart in samenspraak met Annelies van Heijst